

ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ НА ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ РЕФЕРЕНДУМІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

*Євстіфесв М. І.
студент 1-го курсу*

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Конституція України у статті 5 закріпила принципово важливий принцип побудови Української держави – республіканізм, та, серед іншого, встановила належність усієї повноти влади Українському народові – громадянам України всіх національностей. В розвиток цього принципу частина третя статті 5 Основного Закону передбачила виключне право народу визначати та змінювати конституційний лад в Україні [13]. Тим не менш, дискусії щодо порядку та меж здійснення цього права, інспіровані, серед іншого, неналежним рівнем регулюванням відповідних питань на

конституційному рівні та їх неоднозначним тлумаченням в правоінтерпретаційній і правозастосовчій практиці, тривають дотепер. Питання щодо того, чи передбачає право народу змінювати конституційний лад в Україні можливість внесенням ним змін до Конституції України безпосередньо на всеукраїнському референдумі, належить до кола таких проблем. Саме це питання, зважаючи на його суспільну та наукову актуальність, було обрано предметом нашого дослідження.

Право народу визначати та змінювати конституційний лад в Україні КСУ в процесі тлумачення конституційних норм пов'язував насамперед із належністю народіві установчої влади. Вперше це поняття було використано в Рішенні КСУ від 3 жовтня 1997 р. № 3-зп, за яким «Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу», а «прийняття Конституції України Верховною Радою України означало, що у даному випадку установча влада була здійснена парламентом» [25]. Право визначати та змінювати конституційний лад в Україні вже в Рішенні від 11 липня 1997 р. № 4-зп КСУ пов'язав саме із актом прийняття Основного Закону: «Конституція України прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу (преамбула Конституції України), який відповідно до статті 5 Конституції України має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. ... Отже, прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття.» [28]

Однак, незважаючи на визнання належності установчої влади Українському народу на конституційному рівні (бо, як слушно зазначає Стрижак А.А., теорія установчої влади в Україні завдяки нормам статті 5 Конституції України трансформувалася у діючий конституційно-правовий принцип [32, с. 46]), про однозначне розуміння сутності цього феномену у вітчизняній правовій думці годі і говорити. У найзагальнішому вигляді з установчою владою пов'язують прийняття конституції, внесення до неї змін і доповнень [11, с. 48]. Більш широке розуміння цього поняття пропонує Шипілов Л.М., який виділяє дві сторони установчої функції народовладдя – зовнішню (установчо-державну) та внутрішню (установчо-конституційну), при чому перша з них реалізовується при створенні чи відмові народу від власної держави, а друга проявляє себе при ухваленні, зміні чи скасуванні Конституції [38, с. 492]. Схоже трактування надає і Мірошниченко Ю.Р., лише доповнюючи поняття установчої влади правом народу на періодичне переобрання вищих органів влади в державі: «Отже, установча влада Українського народу – це сукупність природних та закріплених Конституцією України виключних прав народу, наслідком реалізації яких є утворення власної держави з визначенням її території та

конституційного ладу, а також періодичне переобрання вищого представницького органу і глави держави» [16, с. 147].

Незважаючи на різночитання у наведених вище формулюваннях, всі вони визнають установчу владу народу як належне йому право закріплювати у формі Конституції загальні принципи організації суспільства та держави. У такому підході розкривається сутність Конституції, за якою вона є правовим вираженням народного суверенітету, результатом здійснення народом свого природного права на самовизначення, втілення національних традицій державотворення і правотворення, ідеалів та принципів конституціоналізму [35, с. 126]. З урахуванням згаданих вище рішень КСУ можемо твердити, що належність народіві установчої влади в її установчо-конституційному аспекті полягає у передбаченому статтею 5 Конституції праві народу визначати та змінювати конституційний лад в Україні.

Втім, виключність цього права, закріплена в тексті Основного Закону, не тягне за собою неможливість його здійснення опосередковано, тобто через представницький орган. Відхиляючи таку позицію, ми б виявилися неспроможними пояснити правові підстави здійснення Верховною Радою України повноважень щодо внесення змін до Конституції України – а вони полягають саме в опосередкованому здійсненні установчої влади (див. нижче). Можливість здійснення установчої влади через всенародно обраний орган (в тому числі й орган *ad hoc* – установчі збори, конституанту) знаходить своє підтвердження як в конституційній практиці зарубіжних країн [39, с. 194], так і в доктрині [12, с. 103; 36, с. 29-30].

Наведена нами думка базується на принципі повновладдя народу, який має право делегувати здійснення своєї влади повністю чи частково певним створюваним ним же органам, а так само здійснити її добровільне самообмеження, про яке веде мову Селіванов А.О. [31, с. 309] Таке самообмеження щодо здійснення установчої влади має місце при закріпленні в тексті конституції порядку внесення змін до неї або прийняття її нової редакції. В концепції самообмеження влади народу втілюється принцип верховенства права: самостійно визначаючи порядок здійснення належної йому влади, народ таким чином ставить себе в рамки права, бере на себе з метою побудови демократичного суспільства обов'язок діяти в подальшому виключно у відповідності до встановлених ним же норм, зберігаючи, тим не менш, у правовому полі своє повновладдя та суверенність. Аналогічно, встановлюючи право певних органів здійснювати установчу владу від його імені, народ водночас має окреслити межі та чіткий порядок його здійснення.

Можемо небезпідставно твердити, що в Конституції України знайшов відображення саме викладений нами концепт. Так, первинно саме народіві належала вся повнота влади, в тому числі й установчої. Втім, визначивши чіткий порядок внесення змін до Конституції у її розділі XIII, народ тим самим встановив правові рамки для її здійснення як безпосередньо, так і

опосередковано – Верховною Радою України. Щодо діяльності парламенту як органу установчої влади такі обмеження яскраво виражені у статтях 157 та 158 Конституції; формулювання ж статті 157 дозволяє розповсюдити її і на випадки здійснення установчої влади безпосередньо народом [17, с. 11]. Можемо у зв'язку із викладеним твердити, що порядок внесення змін до Конституції України виступає органічною частиною загального поняття «конституційний лад», про яке ідеться в статті 5 Основного Закону, та який встановлюється та змінюється самим народом. Конституційний Суд у Рішенні № 3-зп уточнює дане формулювання, говорячи про цей порядок як одну із *засад* конституційного ладу в Україні (абзац перший пункту 4 мотивувальної частини) [25], чим підкреслює значущість відповідних норм для підтримки конституційного правопорядку, забезпечення панування права у сфері конституційних відносин.

У контексті проблеми, що ми її поставили на початку роботи, виникає питання: які ж межі здійснення установчої влади залишив за собою народ, встановивши закріплений в чинному Основному Законі конституційний лад? Більш того, якими є межі її здійснення установчої влади Верховною Радою України як представницьким органом Українського народу? Лише з'ясувавши ці питання, ми зможемо дійти однозначного висновку про те, чи є можливим внесення змін до Конституції України на всеукраїнському референдумі як одна із форм здійснення установчої влади народом.

Перш за все, принципово важливою є позиція КСУ, за якою «відповідно до Конституції України формою здійснення установчої влади народом є всеукраїнський референдум, що проголошується за народною ініціативою» (Рішення від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008, абзац дев'ятий пункту 4 мотивувальної частини) [26]. Таким чином, межі здійснення народом установчої влади безпосередньо перебувають у тісному взаємозв'язку із його «референдумними» можливостями, які знаходять своє втілення у предметі всеукраїнського референдуму – конкретних питаннях, що підлягають вирішенню на ньому, які визначають його сутність, зміст та значення для суспільства і держави [21, с. 108; 22, с. 96], та який опосередковується формально-змістовною характеристикою цих питань. Позаяк установча влада, як нами було з'ясовано вище, стосується здійснення народом свого суверенного права на самовизначення, складовою якого є його право самостійно визначати засади державного і суспільного життя та закріплювати їх у конституції, видається, що маємо зосередити свою увагу на конституційному референдумі – референдумі, що стосується, за означенням Венеціанської Комісії, «часткового або повного перегляду Конституції» [5, с. 262], а згідно із узвичаєною в українській конституційній практиці термінологією – внесення змін до Конституції України чи прийняття її нової редакції. (Зауважимо, що услід за Конституційним Судом, ми тлумачимо поняття «прийняття нової Конституції» та «прийняття нової редакції Конституції» як тотожні поняття.)

Порядок прийняття нової Конституції України у чинному Основному Законі не закріплений; тим не менш, він був в загальних рисах окреслений Конституційним Судом у низці його рішень. Зокрема, в Рішенні № 6-рп/2008 Суд сформулював свою позицію, за якою народ може реалізувати на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України (пункт 1 резолютивної частини) [26]. Вважаємо аргументацію, наведену Судом, цілком переконливою: так, дійсно, Конституція є актом установчої влади народу, прийнятим від його імені, а отож він має право в будь-який момент здійснити цю владу, прийнявши нову Конституцію. Більш того, доречним видається посилання на відсутність в Основному Законі згадки про право Верховної Ради приймати нову Конституцію: її повноваження щодо здійснення установчої влади обмежені внесенням змін до Конституції в порядку, встановленому її розділом XIII. В цьому контексті не можна погодитися, наприклад, із Шаповалом В.М., який категорично заявляє, що «сьогодні легального способу для прийняття нової Конституції або нової редакції Конституції поза парламентом не існує» [4, с. 5], або з авторами проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (реєстр. № 4290 від 31 березня 2009 р.), який передбачає прийняття нової редакції Конституції парламентом, яка набуває чинності у разі її *затвердження* на всеукраїнському референдумі [24], чи Стрижаком А.А., який обстоює таку ж позицію [32, с. 69]. На нашу думку, єдино можливою формою ухвалення нової Конституції – принаймні, за чинним Основним Законом – є всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Важливо розуміти, що ми свідомо виходимо із системи чинних конституційних норм та принципів, не беручи до уваги бажаний чи ідеальний їх варіант. Так, як слушно зазначає Бойчук М.А., основний докір референдумам – відсутність спеціальних знань у громадян і велика імовірність того, що без вищого нагляду будуть прийматися суперечливі рішення [2, с. 87]. Круціальної ваги набуває цей фактор саме в конституційному процесі, коли текст виробленого конституційного акта має бути, через його верховенство у правовій системі, по можливості щонайдосконалішим. На наше переконання, оптимальним варіантом має виступати саме прийняття нової Конституції парламентом чи конституантою (назагал, всенародно обраним органом, що може забезпечити її фахове опрацювання) із подальшим затвердженням референдумом. Втім, метою нашої роботи є дослідження питання з теоретико-нормативної точки зору, в межах якої маємо абстрагуватися від питань доцільності і зосередити увагу саме на чинних конституційних нормах, їх сутності та змісті.

З'ясувавши цей важливий методологічний аспект, можемо продовжити дослідження поставленої проблеми. Вище ми зазначали, що внесення змін до Конституції парламентом є здійсненням ним установчої

влади народу, опосередкована реалізація його волі. Це було підтверджене і Конституційним Судом у його Рішенні від 27 березня 2000 р. № 3-рп/2000, згідно з яким «Конституція України при внесенні до неї змін передбачає збалансованість дій Президента України, народних депутатів України, Верховної Ради України *при реалізації волі народу* як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні» [27] (виділено мною – М.Є.)

Важливою тут є правова позиція КСУ, що міститься в його Рішенні № 6-рп/2005. Як вказано в цьому Рішенні, «Конституція України забороняє узурпацію належного виключно народові права визначати і змінювати конституційний лад в Україні державою, її органами або посадовими особами. Узурпація означає, зокрема, привласнення переліченими суб'єктами права, яке передусім належить народові, вносити зміни до Конституції України у спосіб, який порушує порядок, визначений розділом XIII чинного Основного Закону України, в тому числі усунення народу від реалізації його права визначати і змінювати конституційний лад в Україні» (підпункт 4.4 пункту 4 мотивувальної частини) [29]. Логічно-змістовний аналіз наведеної позиції дозволяє дійти висновку, що КСУ у цьому рішенні визнав, що порядок, встановлений розділом XIII Конституції, по суті й опосередковує порядок здійснення народом права визначати і змінювати конституційний лад в Україні.

Втім, як бачимо, розділ XIII не передбачає права народу безпосередньо на всеукраїнському референдумі вносити зміни до Конституції. Принциповою відмінністю від ситуації із прийняттям нової Конституції є те, що з приводу ухвалення нової редакції Основного Закону він сам не містить жодних нормативних приписів – а, отже, тут народ не вдався до вже згаданого вище «добровільного самообмеження» у здійсненні установчої влади. У питанні ж конституційних змін таке самообмеження має місце, поєднуючись із делегуванням відповідних повноважень представницькому органу – Верховній Раді України. При чому, це самообмеження має характер відмови від права самостійно вносити зміни до Конституції; однак здійснення його опосередковано все ж залишається, за своєю суттю, здійсненням саме права *народу* змінювати конституційний лад в Україні. Саме на цьому наголошував КСУ в Рішенні № 6-рп/2005, за яким «тільки народ має право ... змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону України в порядку, встановленому його розділом XIII» (абзац перший пункту 2 резолютивної частини) [29].

Єдино можливим референдумом щодо внесення змін до Конституції, таким чином, є обов'язковий всеукраїнський референдум щодо затвердження рішення ВРУ про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції, які закріплюють засади конституційного ладу в Україні. Встановивши цю норму, Український народ таким чином залишив за собою останнє слово щодо тих основоположних норм, які фіксують базисні засади організації суспільства та держави. Однак, з викладених

нами вище позицій, всеукраїнський референдум за народною ініціативою щодо внесення змін до Конституції України проведений бути не може. Тут не можна погодитися із надто широким трактуванням права, передбаченого частиною третьою статті 5 Конституції, що простежуємо у Мачужак Я.В., яка ототожнює це право із правом народу «на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою, здійснюючи своє волевиявлення, безпосередньо приймати Конституцію України (затверджувати в цілому або приймати її нову редакцію), *вносити зміни до будь-якого розділу*» [19] (виділено мною – М.Є.) Наведене трактування є, на нашу думку, поверхневим, не враховує системність норм Конституції і неможливість застосування положення частини третьої її статті 5 у відриві від інших конституційних положень, зокрема тих, що містяться у розділі XIII Основного Закону.

Українська конституційна практика знає приклад проведення всеукраїнського референдуму щодо конституційних змін, ініційованого громадянами – референдуму 16 квітня 2000 р. Однак саме на його прикладі виявилася уся небезпека довільного і поверхневого трактування конституційних норм. Зокрема, через вже згадану вище відсутність в Конституції норм, які б передбачали проведення подібного референдуму, постало питання щодо юридичних наслідків народного волевиявлення на ньому. Як нами було з'ясовано, народ відмовився від права безпосередньо вносити зміни до Основного Закону, делегувавши його Верховній Раді. Тим не менш, чинний на той момент Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» 1991 р. все ще передбачав можливість внесення змін до Конституції на референдумі та безумовну імперативність відповідних рішень (частина четверта статті 1, абзац другий статті 3) [6]. Референдум мав бути проведеним згідно із нормами цього Закону в частині, що не суперечить Конституції України. Очевидно, що в даному випадку вимога щодо імперативності рішень референдуму вступала у відкриту суперечність із нормами розділу XIII Конституції.

Компроміс намагався знайти Конституційний Суд України, ухваливши 27 березня 2000 р. Рішення № 3-рп/2000. Втім, на нашу думку, прийнявши це далеко не ідеальне з юридичної точки зору рішення, Суд по суті знівельював сутність всеукраїнського референдуму як форми здійснення влади народу. Зокрема, ним було вказано, що у разі схвалення референдумом винесених на нього питань вони «є обов'язковими для розгляду і прийняття рішень у порядку, визначеному Конституцією України, зокрема її розділом XIII "Внесення змін до Конституції України", та законами України» (абзац другий пункту 1 резолютивної частини) [27]. Як зазначали з цього приводу аналітики, «де-юре референдум, на який було витрачено величезні бюджетні кошти, набував статусу всього лише консультативного опитування» [15, с. 8]. В правовій площині це означало позбавлення всеукраїнського референдуму такої властивої йому ознаки, як імперативності рішень, відсутність вимоги щодо його санкціонування з

боку органів держави, що принципово відрізняє референдум від всенародного опитування [див: 21, с. 198; 37, с. 12]. Маємо усвідомлювати, що референдум є насамперед формою здійснення влади народу, і хоч часто його визначають як голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення з певного питання державного чи суспільного життя [3, с. 545; 23, с. 569] (очевидно, під впливом радянської традиції, де поняття всенародного опитування і референдуму ототожнювалося, як, наприклад, у пункті «д» статті 49 Конституції СРСР 1936 р. [34, с. 351]), таке розуміння не відповідає юридичному змістові і суті референдуму, які в нього вкладає Конституція України. Акт (рішення) референдуму як форми безпосереднього народовладдя в Україні є легітимним за своєю природою [12, с. 10], виступає втіленням суверенної волі народу і має обов'язкову силу на території України. Це знайшло відображення в абзаці другому пункту 1 резолютивної частини Рішення КСУ № 6-рп/2005, за якою результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими [29]. Таким чином, норми чинної Конституції не передбачають проведення «консультативних референдумів», розповсюджених в багатьох країнах світу [див.: 14, с. 24-28], а визнають лиш всеукраїнські референдуми з імперативними (обов'язковими) рішеннями.

Втім, «обов'язковість», що її надав КСУ результатам референдуму 16 квітня 2000 р., по суті такою не є, бо цілком покладає тягар імплементації його рішень на парламент. А, як відомо, діяльність Верховної Ради, що носить характер державного регулювання суспільних відносин, здійснюється насамперед шляхом вибору із декількох альтернативних політичних альтернатив одного варіанту, який і закріплюється у відповідних нормативних положеннях [20, с. 60]; отож, примушування парламенту до прийняття певного рішення апріорі є неможливим – такі рішення завжди вольові. Побоювання з цього приводу підтверджуються практикою: рішення референдуму 2000 р. так і залишилося нереалізованим, а намагання знайти баланс між принципом повновладдя народу і встановленою процедурою внесення змін до Конституції призвели до ще більших непорозумінь в питанні розуміння конституційних норм щодо права народу на визначення та зміну конституційного ладу в Україні.

Не вирішило наявних проблем і прийняття у 2012 році Закону України «Про всеукраїнський референдум», хоча довгий час саме недосконалості референдумного законодавства відводили роль основного недоліку правового регулювання інституту всеукраїнського референдуму [9, с. 28; 22, с. 181; 33, с. 423]. Втім, не заглиблюючись у питання ретельного аналізу норм нового Закону як в контексті їх відповідності нормам Конституції, так і європейським принципам у сфері демократії, можемо констатувати, що цей законодавчий акт є яскравим прикладом поверхового ставлення законодавця до конституційних положень, а деінде

– і їх нехтування. В світлі досліджуваного питання такий підхід відбився на нормах його статей 3 і 15, які передбачають можливість проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, в тому числі, з питань внесення змін до Конституції України [7]. Як нами було з'ясовано вище, проведення такого референдуму суперечить вимогам Основного Закону, що було безпідставно проігноровано авторами закону (на що слушно звертали увагу громадські організації вже одразу після його прийняття [8; 10]). У питанні законодавчого регулювання предмету всеукраїнського референдуму, на нашу думку, законодавець має виходити насамперед із того, що коло питань, що можуть виноситися на референдум, вичерпно визначене Конституцією України, а посилення на встановлені у самому Основному Законі обмеження (самообмеження) влади народу як на заперечення «права народу на волевиявлення та здійснення влади», як про це зазначає автор згаданого Закону [40], видається принаймні з наукової та правової точки зору недоречним. Ґрунтовна ж наукова оцінка вказаного Закону ще досі не була здійснена, хоч у працях з референдумної тематики і можна знайти критику певних його норм [1; 18]. Однак іноді науковці самоусуваються від аналізу законодавчих положень в призмі конституційних норм (див., напр., [30]), що, безперечно, являє собою негативну тенденцію.

Назагал резюмуємо, що Закон України «Про всеукраїнський референдум» не спромігся врегулювати питання організації та проведення референдумів згідно з нормами Конституції України, і, по суті, не забезпечив на належному рівні законодавче регулювання здійснення установчої влади народом, в тому числі і в контексті досліджуваного нами питання.

Отож, на підставі проведеного дослідження, можемо зробити висновок, що Конституція України як акт установчої влади народу передбачила певне самообмеження здійснення цієї влади народом на майбутнє. Одним із таких самообмежень є відмова народу від права самостійно вносити зміни до Конституції України на всеукраїнському референдумі та визначенні єдино легітимного способу зміни Конституції – Верховною Радою України, яка при цьому реалізовує суверенну волю народу. Відповідно, проведення всеукраїнського референдуму щодо внесення змін до Конституції України за народною ініціативою за чинним Основним Законом є неможливим, а у разі його проведення, як про це свідчить приклад референдуму 2000 р., призведе до невизначеності у його правових наслідках, та, як наслідок, втрату його рішенням імперативної сили. Чинне ж референдумне законодавство, насамперед Закон України «Про всеукраїнський референдум», іде всупереч із конституційними нормами, довільно трактуючи межі влади народу, визнаючи не просто повновладдя народу, а і його «всевладдя», по суті, необмеженість правом. У цьому контексті чинний Закон потребує кардинального доопрацювання, а з урахуванням суперечностей із нормами Конституції в концептуальних

положеннях – розробки його нової редакції. В довгостроковій перспективі, також потребуватимуть суттєвого удосконалення і конституційні положення, зокрема з метою усунення наявних прогалин у конституційно-правовому регулюванні питань порядку здійснення установчої влади, прийняття нової Конституції України тощо.

Список використаних джерел:

1. *Боднар М.Ю.* Конституційний референдум як форма реалізації права Українського народу визначати конституційний лад // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – Вип. 27. – Т. 1. – С. 87-90.

2. *Бойчук М.А.* Демократія як народовладдя: становлення та розвиток в Україні в період утвердження незалежності: наук. вид. – К. : Генеза, 2012. – 240 с.

3. *Борихин А.Б.* Большой юридический энциклопедический словарь. – М. : Книжный мир, 2000. – 720 с.

4. Володимир Шоповал: Без парламенту змінити Конституцію сьогодні неможливо / Розмову вів В.Бушанський // Віче. – 2009. – № 13. – С. 4-6.

5. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю.Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – 500 с.

6. Закон України від 3 липня 1991 р. № 1286-ХІІ «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» : [втратив чинність] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 33, ст. 443.

7. Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI «Про всеукраїнський референдум» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 44-45, ст. 634.

8. Звернення представників громадськості щодо неконституційності Закону України «Про всеукраїнський референдум» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/2011-12-14-18-24-53/1245-zvernennia-hromadskosti-shchodo-nekonstytutsiinosti-zakonu-ukrainy-pro-vseukrainskyi-referendum.html>

9. *Ключковський Ю.Б.* Проблеми законодавчого регулювання інституту референдуму в Україні // Вибори та демократія. – 2007. – № 1. – С. 22–29.

10. *Коліушко І.Б., Кириченко Ю.М.* Парламент схвалив неконституційний порядок зміни Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/2011-12-14-18-24-53/1235-parlament-skhvalyv-nekonstytutsiinyi-poriadok-zminy-konstytutsii-ukrainy.html>

11. Конституційне право України / За ред. В.Я.Тация, В.Ф.Погорілка, Ю.М.Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.

-
12. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України. – К. : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
13. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
14. *ЛеДюк Лоренс*. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Перекл. з англ. Р.Ткачук; Гол. ред. і автор передм. Дж.Перлін; Наук. ред. З.Гриценко. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 160 с.
15. *Матвієнко А.С., Войтенко В.П.* Референдум-2000. – К. : Інститут відкритої політики, 2000. – 28 с.
16. *Мірошниченко Ю.Р.* Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні: Монографія / За ред. О.Л.Копиленка. – К. : Фенікс, 2012. – 360 с.
17. *Мірошниченко Ю.Р.* Влада Українського народу та шляхи забезпечення конституційності його рішень // Віче. – 2011. - № 21. – С. 8-11.
18. *Мошак О.В.* Проблемні питання законодавчого регулювання референдумів в Україні // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 3. – С. 11-13.
19. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мачужак Я.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 3. – С. 35-37.
20. *Пасенюк О.М.* Колізії між конституційною та адміністративною юрисдикціями: шляхи вирішення // Судовий захист прав і свобод людини від порушень з боку парламенту, Президента, Уряду України : [матеріали конференції, м. Київ, 23 січня 2012 року] / Центр політико-правових реформ ; упоряд. Ю. Кириченко. – К. : Атіка, 2012. – 80 с.
21. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Референдне право України: Навч. посібник. – К. : Ліра-К, 2006. – 366 с.
22. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Референдуми в Україні: історія та сучасність: Монографія. – К. : Ін-т держави і права України, 2000. – 248 с.
23. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
24. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=34882&pf35401=138340>

25. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 1997 р. № 3-зп у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) // Офіційний вісник України, 1997, № 29, с. 85.

26. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) // Вісник Конституційного Суду України, 2008, № 3, с. 15-23.

27. Рішення Конституційного Суду України від 27 березня 2000 р. № 3-рп/2000 у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) // Офіційний вісник України, 2000, № 30, ст. 1285.

28. Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 1997 р. № 4-зп у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) // Офіційний вісник України, 1997, № 42, с. 59.

29. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) // Офіційний вісник України, 2005, № 41, ст. 2605.

30. Рудик П.А. Особливості процедури внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України // Часопис Київського університету права НАН України. – 2013. – № 4. – С. 87-90.

31. Селіванов А.О. Суверенітет народу і публічна влада // Влада в Україні: шляхи до ефективності / за заг. ред. О.Д. Святоцького. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 303–311.

---

32. *Стрижак А.А.* Установча влада: основні критерії легітимності внесення змін до Конституції України: науково-популярне видання. – К. : Логос, 2013. – 132 с.

33. *Суцук В.М.* Проблеми та шляхи вдосконалення законодавства про референдуми // *Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення.* Київ, 13-15 листопада 2002 року (доповіді, виступи, рекомендації). – К. : Нора-друк, 2003. – 504 с.

34. *Хрестоматія з історії держави і права України.* – Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р.: Навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / Д.В.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький; За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В.Д.Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – 800 с.

35. *Цоклан В.І., Федоренко В.Л.* Система сучасних джерел конституційного права України: Монографія / За заг. ред. В.Л.Федоренка. – К. : Ліра-К, 2009. – 400 с.

36. *Шановал В.М.* Сучасний конституціоналізм: Монографія. – К. : Юридична фірма «Салком», Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

37. *Шипілов Л.М.* Принцип народовладдя і його здійснення в Україні : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01. – Харків, 2004. – 19 с.

38. *Шипілов Л.М.* Установча функція народовладдя: питання теорії і практики // *Форум права.* – 2008. – №2. – С. 491-494.

39. *Шкірчак С.І.* Реформування інституту установчої влади в Україні: проблеми і перспективи // *Наукові праці: Науково-методичний журнал.* – Т. 122. Вип. 109. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 168 с. – С. 93-96.

40. *Шпенюв Д.Ю.* Декілька слів критикам Закону «Про всеукраїнський референдум» [Електронний ресурс] // *ЮРИСТ & ЗАКОН.* – № 80. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/EA004444.html

***Науковий керівник : Савенко Микола Дмитрович,
к.ю.н., доцент НаУКМА***